

**ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ПО РУСКА ФИЛОЛОГИЯ**

ЕНЧО ТИЛЕВ ТИЛЕВ

**КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ
ЗНАЧЕНИЯ В РУСКАТА МОРФОЛОГИЯ
(В СЪПОСТАВКА С БЪЛГАРСКИ)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане
на образователната и научна степен *доктор*
в област на висше образование 2. Хуманитарни науки,
професионално направление 2.1. Филология,
докторска програма Славянски езици
(Морфология на съвременния руски език)

Научен ръководител:
проф. д.ф.н. Стефана Петрова Димитрова

Пловдив
2017

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на разширено заседание на Катедрата по руска филология при Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ на 16.03.2017 г.

Дисертационният труд съдържа общо 358 страници, от които 308 страници са основен научен текст и 50 страници са библиография.

Научно жури:

Чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Панайотов Буров

Проф. д.ф.н. Тотка Маркова Стоева

Проф. д.ф.н. Стефана Петрова Димитрова

Проф. д.ф.н. Иван Костадинов Куцаров

Доц. д-р Юлиана Иванова Чакърва

Проф. д-р Гочо Недев Гочев

Доц. д-р Красимира Ангелова Чакърва

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 20.06.2017 г. от 14 ч. в зала „Компас“ на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Ректорат, ул. „Цар Асен“ № 24.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в Университетската библиотека, Ректорат, ул. „Цар Асен“ № 24.

УВОД

1. ОБОСНОВКА НА АКТУАЛНОСТТА И ЗНАЧИМОСТТА НА НАУЧНИЯ ПРОБЛЕМ

Развитието на лингвистиката, чието утвърждаване като самостоятелна наука става през XIX век, се осъществява особено интензивно и многопосочно през XX и XXI век. С възникването на нови направления, често противопоставящи се едно на друго не само в идеен аспект, но и по предмета на изследване, става възможен широкоспектърният поглед към езика. Сред научните парадигми в съвременната лингвистика важно място заема функционалният подход, в рамките на който се изгражда и настоящата дисертация.

Проблемът за категориите, върху който се теоретизира в дисертацията, не е сред най-дискутираните в езикознанието. Причините за това са няколко, като преди всичко може да се изтъкне фактът, че терминът *категория* не е постижение на езикознанието от най-ново време. Известно е, че понятието присъства още в античните философски съчинения, в които езикът и речта се разглеждат като средство за въплъщаване на човешката мисъл. Но въпреки хилядолетното присъствие на категориите в терминологичните кодове на различните науки за човека осмислянето им, както се вижда по-нататък, далеч не е единно. Смесване на понятия с различен йерархичен статус, наричани най-общо „категории“, се открива дори в езикознанието от края на XX век, което подчертава актуалността на темата и потвърждава необходимостта от специализирани изследвания по въпроса.

В дисертацията за базисни се приемат трудовете на А. В. Бондарко. Макар че в България той може би е по-известен със своята теория на функционално-семантична граматика, която бързо се превръща в едно от водещите направления в съвременната лингвистика, А. В. Бондарко има големи заслуги и за утвърждаването на единното разбиране на граматичните категории в руското езикознание. Тези негови схващания в настоящата дисертация се прилагат върху морфологичните системи на изменяемите класове думи в руски и български. Разрешаването на някои спорни моменти в терминологичния апарат също е сред приносите на изследователя, което, както е известно, е задължително условие за провеждането на единни изследвания в рамките на определена научна парадигма.

Проблемът за категориалните и некатегориалните значения на морфологичните форми, макар за пръв път да се поставя за обсъждане от А. В. Бондарко през 70-те години на XX век, не губи своята актуалност и в най-ново време. Некатегориалността като семантико-граматично явление не е била предмет на специално наблюдение в българската русистика и българистика. Въпреки това следва да се отбележи, че много монографии и статии, излезли през последните десетилетия, в известна степен предпоставят написването на настоящата дисертация. Огромният обем от литература, разглеждаща категориалните значения и проявите на некатегориалност в най-различни езици, е обективен факт, но тези описания най-често са белязани от принадлежност към една или друга школа. Поради това като отличителна черта на настоящото изследване може да се изтъкне еднозначното разглеждане на морфологичните системи на руския и българския език в светлината на граматичната теория на А. В. Бондарко.

Актуалността на поставения проблем се потвърждава и от обстоятелството, че в русистиката и българистиката все още липсва руско-българска съпоставителна морфология, макар че в последното десетилетие в България бяха издадени българо-руска фонетика (СБРГ 2009, т. I) и българо-руски синтаксис (СБРГ 2009, т. II). Нуждата от описание, в което българският и руският език да бъдат равнопоставени в съпоставката си, е очевидна. Поради големия обект на наблюдение и поради ограниченията в обема на дисертацията настоящото изследване не може изцяло да запълни тази празнота, но би могло да послужи за основа на бъдещи проучвания в тази област.

2. ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на изследване в дисертацията са граматичните категории, присъщи на изменяемите части на речта в руски и български. Макар че при някои класове думи в български (най-вече при глагола) се наблюдават значителни разлики при категориите в сравнение с руски, системите от форми и значения, за които в руски няма специализирани форми, не са обект на изследването. Българският език има статута на език за фонова съпоставка с руския емпиричен материал, като основният метод в работата е съпоставителният.

Предмет на изследване са категориалните и некатегориалните значения на морфологичните форми. Двата семантични типа, както

се вижда от по-нататъшното изложение, са неразривно свързани помежду си, но акцентът се поставя върху проявите на некатегориалност.

3. ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Основната цел на дисертацията е да се обяснят и опишат пътищата на възникване и функциониране на некатегориалните значения в руския език. За постигането на целта най-напред се разглеждат категориалните значения, след което се представят и некатегориалните.

4. ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За постигането на основната цел се изисква да се изпълнят следните задачи:

А) Да се проследи еволюцията на понятието *граматична категория* в терминологичния апарат на руското и българското езикознание, както и да се изтъкнат приносите на учените, работили по дадената проблематика. Изследването трябва да се ограничи в периода от ХІХ до ХХІ век като най-съществен в идейно отношение за лингвистиката.

Б) Да се очертае ясно същността на понятието *граматична категория* и да се разграничи от другите абстракции, към които най-често се приравнява. За целта е необходимо да се дефинират термините *грамема*, *част на речта* и *лексикално-граматичен разред*. Изпълнението на тази задача е особено важно, тъй като то гарантира еднозначното разбиране на езиковите абстракции и недвусмисленото тълкуване на едни или други понятия. Предвижда се също така да се опишат термините *функционално-семантична категория*, *функционално-семантично поле* и *категориална ситуация*, които са базисни във функционално-семантичната граматика на А. В. Бондарко. Макар че те не са обект на по-нататъшно изследване в дисертацията, разграничаването им от граматичните категории на конструктивно и семантично равнище е наложително.

В) Да се представи същността на категориалните и некатегориалните значения в граматиката. Необходимо е да се изтъкнат признаците на двата типа значения, както и да се разгледат начините и средствата за експликацията на съответната семантика. В теоретичен план изследването се опира на монографиите „Грамматическое значение и смысл“ (Бондарко 1978) и „Теория значения в системе функциональной грамматики“ (Бондарко 2002).

Г) Да се представят категориалните значения и проявите на некатегориалност при изменяемите части на речта в руски и български. Изключването на неизменяемите класове думи от обекта на изследване се обуславя от факта, че на тях не са им присъщи граматични категории. Наличието на почти изцяло различни граматични значения при именните части на речта и при глагола налага те да се разглеждат отделно, като първите се описват във втората глава на дисертацията, а глаголните категории – в третата глава. При общите граматични категории сред именните класове и глагола често са налице сходства във функционирането на абстракциите. Въпреки това не са рядкост и случаите на твърде съществени различия, което изисква тези случаи да бъдат обект на по-задълбочено и диференциращо описание. Там, където сходствата във функционирането на категориите водят и до сходства в проявите на некатегориалност, не се предвижда повторно описание на тези прояви (срв. напр. зависимостта между аналитичното изразяване на категориалните значения при неизменяемите съществителни и флексиите на прилагателните имена; връзката между лицето при местоименията и при глагола и др.). Причастията също не са обект на специално наблюдение, тъй като при тях са налице същите некатегориални прояви, които са свойствени на прилагателните във функцията на атрибутивни определения. Сходна е ситуацията и при степенуването на наречията, което се осъществява подобно на степенуването при прилагателните.

Д) Да се разгледат в по-широк лингвистичен контекст абстракциите, които са обект на изследване в съответните части на дисертацията. За изпълнението на тази задача се изтъкват факти от други езици, при които абстракциите (граматичните категории, частите на речта и т.н.) се различават от съответствията им в руски или български както в плана на съдържание, така и в плана на изразяване. Това неминуемо ще доведе до появата на термини, които не са уговорени в първата глава на дисертацията, поради което те следва да се обясняват накратко. В дисертацията стремежът към яснота на изказа и към единство на понятийния апарат е водещ и не се цели преднамереното въвеждане на нови термини. Където е необходимо, се използват вече съществуващите, ако са съзвучни с функционалната научна парадигма.

Е) Да се представи конкретна и непротиворечива класификация на лексикално-граматичните разреди при класовете

думи, при които има спорове по въпроса. Водещ признак при обособяването на разредите трябва да бъде семантичният. Вследствие на това при някои части на речта може да се запази традиционното деление, което силно се отличава от изследванията на учените формалисти. Приемането или отхвърлянето на една или друга гледна точка по дадения проблем следва да бъде ясно аргументирано.

Ж) Да се работи в посоките на описание на езиковата система, набелязани от А. В. Бондарко.

5. ТЕОРЕТИЧНИ И ПРАКТИКО-ПРИЛОЖНИ МЕТОДИ, ИЗПОЛЗВАНИ В ДИСЕРТАЦИЯТА

Осъществяването на поставените задачи и на основната цел предполага използването на определена методика. В дисертацията се вземат предвид някои от принципите при съпоставителни руско-български изследвания, предложени от Ст. Димитрова (Димитрова 2007; СБРГ 2009, т. I: 3 – 15). В най-голяма степен са отчетени спецификите на некатегориалните значения, за установяването на които са нужни контекстов анализ и семантичен анализ на единици от различни равнища. В дисертацията се прилагат следните теоретични методи:

А) **Метод на теоретичното обобщение** – в рамките на този метод се предвижда проучване на основните теоретични изследвания, посветени на проблема за категориалността и некатегориалността в езиковата система. Поради огромния обем лингвистична литература, разглеждаща граматичните категории в двата езика, е възможно да се пропуснат някои твърде приносни изследвания, но запознаването с цялата издадена литература е практически невъзможно. Следва да се познават поне основните гледни точки във всяка една от проблематичните зони, а където е необходимо, схващанията на отделните автори могат да се представят по-подробно.

Б) **Метод на описанието и обяснението** – с помощта на този метод се предвижда да се осъществи дескрипцията на граматичните категории, като за изходна база се приемат категориалните им значения. На следващия етап, на който се извършват описанието и анализът на проявите на некатегориалност, се търси обяснение на причините за възникването на тези явления и се систематизират принципите на функциониране на некатегориалните значения.

В) **Съпоставителен метод** – поради характера на дисертационното изследване, в което обект на наблюдение са два родствени езика, съпоставителният метод има централно място. Следва да се уточни, че под *съпоставителен* тук се разбира не само контрастивният, но и конфронтативният подход, при който се изтъкват както сходствата, така и разликите в езиците. Поради ограничения обем на дисертацията не могат да бъдат описани всички прилики и разлики, като те могат да бъдат предмет на друго изследване, в което вниманието да се фокусира именно върху създаването на морфологична типология на руския и българския език (или на славянските езици изобщо).

Г) **Сравнително-исторически метод** – прилагането на този метод се налага от убеждението на дисертанта, че към анализа на емпиричния материал трябва да се подходи на широка основа. Това предполага да се проследи еволюцията на категориите или на някои техни грамеми в диахрония и да се опишат тези процеси, където е необходимо. Това е релевантно с оглед на възникването и обособяването на некатегориалността от сферата на категориалните значения.

6. НЕРЕШЕНИ И НЕЗАСЕГНАТИ ВЪПРОСИ

Поради твърде широкия обект на дисертационното изследване извън описанието остават множество проблеми, на които или не може все още да се даде еднозначен отговор, или такива, които се оказват далеч извън тематиката на дисертацията. Това налага някои от проблемите само да се маркират в бележки под линия, а при други само да се изрази авторовата позиция, без да е възможно позадълбочено изложение по конкретния въпрос. Предмет на бъдещи изследвания могат да бъдат например теориите за частите на речта и лексикално-граматичните разрези, като се акцентира върху класификационните подходи, върху семантиката на класовете думи и т.н. Предвид динамичния характер на езика, който практически се намира в непрекъсната диахрония, към предмета на настоящата дисертация може да се погледне след време, за да се установят разликите в системата, настъпили под влиянието на едни или други фактори.

Наред с изброените по-горе проблеми може би най-съществен от всички е липсата на цялостно съпоставително (а защо не и сравнително-историческо) описание на руския и българския език,

което да представи на равна основа двата езика. Макар че в дисертацията се споменават едни или други характерни особености на българския език, фоновата съпоставка не позволява те да бъдат описани изчерпателно и многоаспектно.

7. ОСНОВНИ ИЗТОЧНИЦИ, ПОСВЕТЕНИ НА КАТЕГОРИАЛНОСТТА И НЕКАТЕГОРИАЛНОСТТА В ЕЗИКА

В хода на работата са взети предвид резултатите от много изследвания по проблема за мястото на категориалността и некатегориалността в езика. Без съмнение, към цитираната литература могат да се добавят още стотици заглавия, които биха обогатили изводите и биха способствали за по-цялостното описание на некатегориалността. Сред основните източници по въпроса могат да се посочат следните: Бондарко 1971а, 1971б, 1976а, 1976б, 1978, 1984, 2002, 2011; Буров 2004; Димитрова 1994; Дончева-Марева 1985; Князев 2007; Куцаров 2007; Маслов 2004; Милославски 1981; Мучник 1971; Никитевич 1963; Ницолова 2008; ТФГ 1987, 1990, 1991, 1992, 1996а, 1996б и др.

СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключение, цитирана литература и списък на публикациите на докторанта по темата на дисертационния труд (общо 358 печатни страници).

В **увода** са представени актуалността и значимостта на изследвания проблем, предметът, обектът, целта, задачите и методите на изследването, нерешените или незасегнатите проблеми, основните източници, в които се разглеждат категориалните и некатегориалните значения.

В **първата глава** се представят генезисът, методологията и понятийният апарат на функционално-семантичната граматика на А. В. Бондарко. Особено внимание се обръща и на понятието *граматична категория* в руското и българското езикознание от XIX и XX век, като се проследява употребата му в граматичните изследвания от посочения период. Във втората част на първа глава се представят категориалните и некатегориалните значения в граматиката с техните признаци и проявите им в речта.

Във **втората глава** се проследяват проявите на категориалност и некатегориалност при изменяемите именни части на речта – съществително, прилагателно и числително име и местоимение. Всяка от категориите, присъща на съответния клас думи, се описва самостоятелно, като при прономиналния клас дескрипцията се извършва по лексикално-граматични разреди поради спецификите във функционирането на граматичните категории при всеки един от тях. Специално внимание се обръща и на случаите на аналитизъм като проява на некатегориални отношения в руски и български.

Обект на наблюдение в **третата глава** са категориите, присъщи на глаголният клас думи в руски. Всяка от абстракциите се разглежда по-подробно, като при категориите *вид* и *време* се говори и за частни значения, схващани като разновидност на категориалните значения, несъвпадащи с некатегориалните.

В **заключението** са формулирани основните изводи в теоретичен аспект.

Цитираната литература включва 710 заглавия.

В края на дисертацията е приложен **списък с публикациите на докторанта по темата на дисертационния труд**, включващ 11 статии. Осем от тях са на български език, а три – на руски; девет са отпечатани в България, а две – в чужбина.

ПЪРВА ГЛАВА.

ФУНКЦИОНАЛНАТА ГРАМАТИКА В КОНЦЕПТУАЛНАТА ПАРАДИГМА НА СЪВРЕМЕННАТА ЛИНГВИСТИКА. КАТЕГОРИАЛНОСТ И НЕКАТЕГОРИАЛНОСТ В СИСТЕМАТА НА ЕЗИКА

1. ФУНКЦИОНАЛНИЯТ ПОДХОД В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ЕЗИКА – ГЕНЕЗИС, МЕТОДОЛОГИЯ И ПОНЯТИЕН АПАРАТ

В дисертацията за базисен се приема моделът на функционална граматика на А. В. Бондарко, според когото функционалната граматика има за цел да изучи и да опише функциите на езиковите единици и закономерностите на тяхното функциониране при взаимодействието на елементите от различни равнища (ТФГ 1987: 6). Основният подход към езиковия материал е от семантиката към формата, но се прилага и в обратния ред – от формата към семантиката.

1.1. ПОНЯТИЕТО ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРИЯ В ЛИНГВИСТИКАТА

В тази част на дисертацията се прави преглед на основните схващания за същността на категориите в руското и българското езикознание от XIX и XX век. За базисно се приема определението на А. В. Бондарко, който разглежда морфологичните категории като „системи от противопоставени едни на други редове морфологични форми (в рамките на определена част на речта) с еднородно съдържание“ (Бондарко 1976а: 10 – 11). С тази дефиниция се превъзможва срещаното по-рано смесване на езикови абстракции с различен йерархичен статус, като се акцентира и върху системния характер на категориите, които съществуват единствено във вид на противопоставяния на форми с еднородно съдържание.

1.2. ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ ВЪВ ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНАТА ГРАМАТИКА НА А. В. БОНДАРКО

Тук се дефинират термините *граматична категория*, *грамема*, *лексикално-граматичен разред*, *част на речта*, *функционално-семантична категория*, *функционално-семантично поле*, *категориална ситуация*. Описанието на дадените абстракции се обуславя от необходимостта да се прави строго разграничение между

тях, поради което те се разглеждат по-подробно в дисертацията. Въпреки това функционално-семантичните полета и категории остават извън обекта на специално наблюдение, тъй като те не са тясно свързани с категориалността, която се реализира на морфологично равнище.

2. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ В ГРАМАТИКАТА

Проблемът за категориалните значения на граматичните категории и проявите на некатегориалност е централен в настоящото изследване, поради което в общотеоретичен аспект те се описват по-подробно във втората част на първа глава.

А. В. Бондарко нарича *категориални* значенията, които са присъщи на граматичните класове и единици – на класовете морфологични форми и на всяка от словоформите като единица, влизаща в дадения клас, и на класовете синтактични конструкции и на всяка конкретна конструкция като единица, влизаща в дадения клас.

Основните признаци на категориалните граматични значения са следните:

1) *Облигаторност* – задължително реализиране на конкретното граматично съдържание във всяка лексикална единица, влизаща в съответния граматичен клас, във всеки акт на функциониране на тази единица или в централната сфера на функционирането ѝ.

2) *Инвариантност* – тя е пряко свързана с облигаторността. Ако дадено категориално значение е задължително за определен граматичен клас и се реализира във всяка единица, то е постоянно и инвариантно. Инвариантно е например значението за време при всички лични глаголни форми в индикатив, а значенията на отделните грамемни следва да се разглеждат като варианти на темпоралния инвариант.

3) *Системна релевантност* – значението се разглежда като признак (или комплекс от признаци), залегнал в основата на определени граматични класове и единици, противопоставени на други класове и единици в затворена система, т.е. категориалното значение е един от интегралните и диференциални признаци, които са съществени за структурата на съответната система.

4) *Опора на интегрирана затворена система от формални граматични средства* – това свойство произтича от системната

релевантност на значенията, която предполага наличието на система за граматично изразяване със структурна организация. Липсата на такава затворена система не означава, че не е възможна експликацията на едно или друго значение, а че за това се използват средства от различни равнища (напр. изразяването на опозицията *определеност ~ неопределеност* в руски).

А. В. Бондарко посочва, че към тези четири признака могат да се прибавят и експлицитност, специализираност и непосредственост на изразяването на категориалните значения, а също така и високата им честотност (Бондарко 2002: 248).

Некатегориални, от друга страна, са онези значения, които остават извън разредите, по които се разпределя частното съдържание на езика. Те са граматично релевантни, но нямат признаците, присъщи на категориалните значения. Названието „некатегориални“ е условно, тъй като и те репрезентират една или друга семантична категория. Некатегориалността им се проявява по-скоро в липсата на системно-структурно изразяване, а разликата между категориалните и некатегориалните значения е в типа структурна организация, в по-ниската степен на стабилност, в специализацията и регулярността на некатегориалната семантика.

Примери за некатегориалност се срещат при всички категории и тя далеч не е изолирано явление, като е важно да се напомни, че между категориалните и некатегориалните значения не съществува рязка граница. Въз основа на категориалната семантика морфологичната форма влиза в определена система от форми и се противопоставя на другите членове на опозицията, но морфологичната форма може да изпълнява и периферни функции, които всъщност са некатегориалните значения. В други случаи границата между периферните и централните функции на формата е толкова относителна, че е трудно да се определи дали е налице категориално, или некатегориално значение. При реализацията си в речта категориалните значения придобиват в различна степен и некатегориални елементи, които са следствие от влиянието на контекста и на лексикалната семантика на думата. В процеса на функциониране на формата чистата категориалност изчезва и се появява „сплав от категориалните граматични елементи в изразяваните семантични комплекси и от некатегориалните елементи, произтичащи от обкръжаващата среда“ (Бондарко 2002: 252).

ВТОРА ГЛАВА. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ ПРИ ИМЕННИТЕ ЧАСТИ НА РЕЧТА

I. СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ

1. СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ИМЕ КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА – СЪЩНОСТ И ПРОБЛЕМИ НА КЛАСИФИКАЦИЯТА

На този клас думи в руски са присъщи морфологичните категории *число* и *надеж* и лексикално-граматичната категория *род*. На субстантивите в български е присъща и морфологичната категория *определеност ~ неопределеност* (наричана *положение* у Ив. Куцаров или *детерминация* у Р. Ницолова), която се характеризира с формална изразеност. Към именните категории някои изследователи причисляват и опозицията *одушевеност ~ неодушевеност*, като ѝ приписват статут на морфологична категория. С оглед на теорията на морфологичните категории на А. В. Бондарко придаването на категориален статут на даденото противопоставяне е невъзможно, тъй като формалната експликация на тази семантика е твърде непоследователна.

2. МОРФОЛОГИЧНА КАТЕГОРИЯ *ЧИСЛО*

С цел по-стройното структуриране на изложението съществителните се класифицират по два признака – *изменяемост/неизменяемост* и *наличие/отсъствие на дефектност в числовата парадигма*. Безспорно, най-голямо процентно съотношение сред лексикално-граматичните разреди се пада на конкретните съществителни имена, назоваващи или еднородни предмети (съществителни нарицателни), или единствени, уникални предмети (съществителни собствени). Въз основа на посочената по-горе класификация се осъществява и описанието на категориалните и некатегориалните значения при числото.

3. ЛЕКСИКАЛНО-ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРИЯ *РОД*

Родът, който е една от най-безспорните езикови абстракции, присъща на широк кръг езици, в славянските езици е лексикално-граматична категория, конституираща се от грамемите *мъжки*, *женски* и *среден род*. Разпределението по род се извършва главно въз основа на два признака – семантичен и формален, като и тук

връзката между лексикалната и граматичната семантика е силно изразена.

3.1. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА РОДА ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА

В тази част се описват принципите на класификация на съществителните по род, като особено внимание се обръща на асемантичния принцип. Формалното разпределение обхваща субстантивите от почти всички разреди. В този случай родовата семантика бива изразявана синтетично (в рамките на категориалните значения чрез афикси) или аналитично (на равнището на синтагмата при съгласуване с подчинени думи). Аналитичното изразяване е именно проява на некатегориална употреба, при която се наблюдават граматични излишества противно на тенденцията към езикова икономия, срв.: *Новая книга лежала на столе; Их старый дом стоял рядом с Исаакиевским собором* и т.н.

Към проявите на некатегориалност се отнасят и случаите на родова експликация при съществителните, образувани чрез суфикси за субективна оценка *-ищ(е)*, *-ишк(о)*, *-ин(а)*, срв. напр.: *красивый домище, домишко, домина*; при съществителни от м.р., назоваващи лица от мъжки пол и завършващи на *-а/-я*, напр.: *высокий юноша, умный мужчина*, а също и при съществителните от т.н. общ род от типа *плакса, грязнуля, сладкоежка* и др., „назоваващи лица според характерно действие или свойство“ (РГ 1982, т. I: 466). В този случай родовата семантика се изразява на синтагмено равнище при съчетаване с определения в атрибутивна или предикативна функция.

Пример за семантично съгласуване по род и некатегориалност е употребата на съществителни за лица от мъжки пол по отношение на жени, срв.: *Профессор Иванова занималась проблемами языка*.

4. МОРФОЛОГИЧНА КАТЕГОРИЯ ПАДЕЖ

4.1. СЪЩНОСТ НА КАТЕГОРИЯТА ПАДЕЖ. СЕМАНТИЧНИ РОЛИ

Категорията *падеж* поражда безброй спорове, свързани със същността на абстракцията, със структурната ѝ организация, с начините на семантично изразяване и т.н. В дисертацията се разглежда и понятието *семантична роля*, което се диференцира от падежа като морфолого-синтактична категория. Представят се и някои от най-разпространените семантични роли.

4.2. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ПАДЕЖНИТЕ ГРАМЕМИ

В хода на работата се потвърждава първоначалното убеждение, че за некатегориални значения при морфологичната категория *падеж* е трудно да се говори. Въпреки че все пак има такива, те са значително по-малко, отколкото при останалите категории. Това е продиктувано от факта, че традиционното разглеждане на падежа като шестчленна категория не отразява обективно езиковата реалност и не успява да обхване и да разграничи целия спектър от централни и периферни значения. Особено ценни са примерите за употреби на именителния падеж, които доказват неговата засилваща се роля и по всяка вероятност те представляват начален етап от превръщането му в *casus generalis*.

5. АНАЛИТИЗЪМ И НЕКАТЕГОРИАЛНОСТ В СФЕРАТА НА СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ИМЕ

В. М. Жирмунски определя аналитичните конструкции като „съчетания на служебна и пълнозначна дума, при които служебната дума, самостоятелно или заедно с афикса на пълнозначната, изразява граматичното значение на пълнозначната дума и с това и на цялата конструкция“ (Жирмунски 1976: 84). В описанието на некатегориалните прояви несклоняемите имена не се отделят от абривиатурите, макар те да следват различни словообразователни модели и различни пътища на проникване или възникване в руския език. От гледна точка на граматичната си реализация те могат да се обединят в единен клас, основан на сходните им морфолого-синтактични свойства.

Проблемът за аналитизма е актуален и в съвременната лингвистика, а във функционално-граматичните изследвания той има особено място, тъй като се причислява към проявите на некатегориалност. Разгледаните в дисертацията случаи доказват за пореден път съществуването на категориални и некатегориални отношения, които си взаимодействат тясно и които в определени случаи могат да бъдат взаимозаменяеми. В тези случаи иначе „скритата“ категория става повече от явна, когато втората не може да реализира своите морфологични възможности. Това е основание да се твърди, че некатегориалните значения могат да се разглеждат като скрит потенциал на езика, който при необходимост може свободно да се реализира.

II. ПРИЛАГАТЕЛНО ИМЕ

1. ПРИЛАГАТЕЛНОТО ИМЕ КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА – СЪЩНОСТ И ПРОБЛЕМИ НА КЛАСИФИКАЦИЯТА

Като част на речта прилагателните имена са „лексикалносемантичен клас от предикативни думи, обозначаващи непроецесуален признак (свойство) на предмет, събитие или на друг признак, обозначен с име“ (ЛЭС 2002: 397).

Класификацията на руските прилагателни имена по лексикално-граматични разреди се характеризира с доста спорове относно обема и броя на тези абстракции. Някои от тези случаи са разгледани в дисертацията, където като самостоятелни разреди се третираат качествените, относителните и притежателните прилагателни. Даденото деление се основава на семантичния признак.

2. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ В СФЕРАТА НА ПРИЛАГАТЕЛНОТО ИМЕ

Прилагателното име в руски има морфологичните категории *род, число, падеж* и *степен за сравнение*.

2.1. МОРФОЛОГИЧНИ КАТЕГОРИИ *РОД, ЧИСЛО* И *ПАДЕЖ*

Изменяемите адективи се съгласуват с поясняваните съществителни и в повечето от случаите те са допълнителен маркер на субстантивните граматични значения, срв. *новый голландский фильм*^Ø; *старшая сестра*; *Черное море* и др. Тези излишества също са прояви на некатегориалност, а към тях, безспорно, трябва да се отнесат и случаите на съчетаване с несклоняеми съществителни, с лексеми от общ род, с личните или възвратното местоимение *себя*, със съществителни от м.р., назоваващи лица от двата пола, напр.: *маленький кенгуру, главная авеню; большая плакса; хорошая врач*, и др.

2.2. МОРФОЛОГИЧНА КАТЕГОРИЯ *СТЕПЕН*

Категорията *степен за сравнение* се отнася към морфологичните, тъй като е налице формално-семантична опозиция с еднородно съдържание. Разногласия се забелязват при определянето на броя на грамемите, конституиращи категорията. В дисертацията се застъпва схващането, че маркираната грамема

суперлатив е част от категорията *степен за сравнение* – факт, който се оспорва в „Русская грамматика“ например.

За изразяване на градуалната семантика съществува богат набор от аналитични и синтетични средства, които са добре описани в русистиката. Разгледаните примери дават основание да се твърди, че при степените за сравнение некатегориалното взема връх над категориалното, с което отново се доказва необходимостта от паралелно изследване на двата типа функционално-семантични и граматични отношения в езика.

В дисертацията се отхвърля схващането за наличието на категория *степен на качеството* като противоречащо на принципите на категоризация в езика, изложени от А. В. Бондарко.

2.3. ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЕЛАТИВА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ФУНКЦИОНАЛНАТА ГРАМАТИКА

Дескрипцията на елатива с теоретичния апарат на функционалната граматика, с който се работи в дисертацията, предизвиква интерес, тъй като предлага ключове към разрешаването на някои съществени проблеми. В настоящото изследване елативът се изважда от системата на граматичните категории (въпреки формалната си омонимичност със суперлатива) и се „пренася“ на словообразователното равнище. С оглед на това е по-добре да се говори за елативно значение, изразявано чрез омонимични на суперлатива синтетични и аналитични форми, а също и за функционални синоними на елатива на различни равнища. Предложеното ново схващане може да намери отражение във функционално-семантичното поле на компаративността, където елативът ще бъде част от периферията със свое микрополе и спецификатори. Така той ще се нареди до останалите средства (синтактични, лексикални и други), изразяващи сравнение.

III. ЧИСЛИТЕЛНО ИМЕ

1. ЧИСЛИТЕЛНОТО ИМЕ КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА – СЪЩНОСТ И ПРОБЛЕМИ НА КЛАСИФИКАЦИЯТА

Въпреки многовековната традиция в проучването на числата от различни науки, отделянето на числителните в самостоятелен клас не става по подразбиране и те не могат да се смятат за езикова универсалия. В дисертацията нумеративите се разглеждат самостоятелно, като единствено по отношение на пренебрежимо малък

брой лексеми (напр. *тысяча, миллион, миллиард*, имащи субстантивни словоизменителни признаци) може да се изрази съмнение или колебание дали те наистина са числителни, или някакви други думи. Обект на значителни спорове са числителните редни, като в настоящото изследване се застъпва схващането, че те са разред на числителните имена.

2. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ В СФЕРАТА НА ЧИСЛИТЕЛНОТО ИМЕ

Лексикалната своеобразност на разглеждания клас думи се проявява в това, че присъщите му граматични категории *падеж, число* и *род* се отличават с някои важни специфики. Предмет на описание в дисертацията са именно тези единични случаи на морфологична експликация на некатегориалните отношения, към които следва да се отнесат значенията на плуралната форма на числителното *один*. Със своеобразие се характеризира и категорията *падеж*, която в съвременния руски разговорен език е подложена на разрушаване, а именителните и евентуално родителните форми започват да функционират като субектно-обектен и косвен падеж. С това те се причисляват към проявите на падежна некатегориалност. С основание може да се приеме, че числителните са единствената част на речта, при която некатегориалните прояви надвишават категориалните.

IV. МЕСТОИМЕНИЕ

1. МЕСТОИМЕНИЕТО КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА – СЪЩНОСТ И ПРОБЛЕМИ НА КЛАСИФИКАЦИЯТА

Дефинициите на местоименията като част на речта са твърде разнопосочни и извеждането на единен инвариант се оказва невъзможно поради семантичното и граматичното многообразие на прономиналния клас. При дефинирането на местоименията се очертават две основни тенденции – разглеждат се или като думи субститути, или като думи с деиктична функция.

По семантичен признак в руски се отделят следните лексикално-граматични разреци местоимения: лични, възвратно *себя*, притежателни, показателни, въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни, обобщителни (рус. *определительные*). В някои изследвания въпросителните и относителните се обединяват в един разред – въпросително-

относителни. Поради синтактично различните функции и поради несъвпадението между *pronomina interrogativa* и *pronomina relativa* в български в дисертацията те се разглеждат отделно.

2. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ В СФЕРАТА НА МЕСТОИМЕНИЯТА

Към проявите на некатегориалност при **личните местоимения** се причисляват например стилистично маркираните употреби на формата за 1 л. мн.ч. – т.н. *pluralis auctoris*, което може да се разглежда като разновидност на *pluralis modestatis (pluralis modestiae)*. Стилистично обусловена некатегориална употреба на 1 л. мн.ч. е и т.н. *pluralis majestatis* (мн.ч. на коронованите особи).

Некатегориални са и употребите на 1 л. мн.ч. в значение на 2 л. ед.ч. или по-рядко – 2 л. мн.ч., напр.: *Как **мы** чувствуем себя сегодня*; бълг. *Какво става, как **сме**?*, а също и множеството случаи на транспозиции, напр. 2 л. ед.ч. вместо 1 л. ед.ч. (*Мне все так надоело уже: **встаешь** рано, **спешишь** на работу, потом опять домой...*), 3 л. ед.ч. вместо 1 и 2 л. ед.ч. (***Баба** ще му направи торта за утре; **Митко** няма ли да си измие ръцете?*) и др.

По въпроса за проявите на некатегориалност при **притежателните местоимения** може да се каже, че те са пряко свързани с реализацията и функционирането на лицето при личните местоимения и на рода, числото и падежа при съществителните. Тъй като тези категории при посесивите са съгласувателни, наличието на некатегориалност е в непосредствена зависимост от некатегориалните прояви при определяемите части на речта.

Показателните местоимения в руски, както в другите естествени езици, са сред най-честотните лексеми. В дисертацията се разглеждат някои вторични, емоционално-експресивни, модални и оценъчни значения у демонстративите. Показателните местоимения не се отличават с по-особени прояви на некатегориалност. Поради формалната близост с прилагателните имена и наличието на словоизменителните съгласувателни категории *род*, *число* и *падеж* на разглеждания прономинален разред са присъщи некатегориалните употреби, които и на адективите, напр.: извънсловно изразяване на род при думите от общ род и др. Този извод е валиден и за **неопределителните и обобщителните местоимения**.

По въпроса за наличието или отсъствието на некатегориалност при **въпросителните местоимения** се налага убеждението, че подобни прояви не се откриват. Въпреки богатите и понякога твърде

разнопосочни семи, които се съдържат във въпросителните местоимения, те остават тясно свързани с лексикалната семантика, а категориалността и некатегориалността трябва да се търси във функционирането на морфологичните или синтактичните категории.

Разглеждането на **относителните местоимения** като самостоятелен разред в дисертационното изследване не е случайно. То се основава на убеждението, че в руски *pronomina relativa* се отличават съществено от *pronomina interrogativa*. Описанието на дадения прономинален разред се налага и поради съпоставителния характер на изследването, тъй като в български относителните местоимения формално се отличават от интерогативите.

Обект на наблюдение са и останалите лексикално-граматични разреди на прономиналния клас думи.

ТРЕТА ГЛАВА. КАТЕГОРИАЛНИ И НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ ПРИ ГЛАГОЛА

1. ГЛАГОЛЪТ КАТО ЧАСТ НА РЕЧТА

По отношение на руския език се приема схващането, че глаголът като част на речта обозначава процес (срв. РГ 1982, т. I: 582), като даденото определение е валидно за останалите славянски езици (в това число и за български), а вероятно може да се приложи и към по-широк кръг от езици. Процесът като инвариантно значение на глаголите (както предметността при субстантивите) трябва да се разбира по-широко, като в него се включват действията и състоянията в по-тесен смисъл.

На глаголите в руски са присъщи категориите *вид, време, залог, наклонение, лице, число и род* (а също и *надеж*, ако причастията се разглеждат като глаголни форми, а не като самостоятелен клас).

2. ЛЕКСИКАЛНО-ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРИЯ ВИД НА ГЛАГОЛА

2.1. ВИДЪТ НА ГЛАГОЛА КАТО ГРАМАТИЧНА АБСТРАКЦИЯ. ПРОБЛЕМИ НА АСПЕКТУАЛНОСТТА

В дисертацията се застъпва схващането, че в руски и български категорията е лексикално-граматична, а не словоизменителна, и при нея се противопоставят не форми на дадена дума, а отделни лексеми.

Важно понятие, пряко свързано с аспектуалността и с определянето на вида като тип категория, е *видовата двойка*. Приема се, че необходимо условие за формирането на корелативни двойки е лексикалносемантичната съотносителност на глаголите от НСВ и СВ – съотносителност, която може да бъде абсолютна или с минимални различия в значението.

2.2. КАТЕГОРИАЛНИ И ЧАСТНИ ВИДОВИ ЗНАЧЕНИЯ

Застъпва се убеждението, че следва да се прави разлика между частните видови значения и некатегориалните значения. Под „частни видови значения“ А. В. Бондарко разбира „вариантите на общото семантично съдържание на видовите форми“ (Бондарко 1971б: 21), „значенията, изразявани чрез формите на свършения и несвършения вид в контекста във връзка и във взаимодействие с другите елементи на аспектуалността“ (Бондарко, Буланин 1967: 52). Те са „резултат от взаимодействието на категориалните (общите) значения на видовите форми на глагола с елементите на средата (както парадигматична, така и синтагматична)“ (Бондарко 2002: 381). Частните значения трябва да се схващат като варианти на общото категориално значение на вида, които взаимодействат и се разкриват непосредствено чрез контекста.

2.2.1. ЗНАЧЕНИЯ НА НЕСВЪРШЕНИЯ ВИД

Категориалното значение на НСВ е свързано с наличието на семите *нерезултативност*, *нецялостност на действието* и *процесуалност*. Отделят се следните частни значения: **конкретно-процесуално значение** (*Куда ты весь день туда-сюда ходишь?*), **постоянно-непрекъснато значение** (*Речка, через которую перекинут упомянутый мост, вытекала из пруда и впадала в другой*), **нагледно-примерно значение** (*Каждый вечер, как только стемнеет, я подхожу к Павликовой хате, перелезаю через сучлявую изгородь... и вхожу на крыльцо пятистенки*), **неограничено-кратно значение** (*Я по свету немало хаживал...*), **потенциално значение** (*Он отлично танцевал, щегольски ездил верхом и плавал превосходно*), **ограничено-кратно значение** (*Он походил на сумасшедшего и несколько раз бросался обнимать Петьку*), **обобщено-фактическо значение** (*Он писал вам?*).

2.2.2. ЗНАЧЕНИЯ НА СВЪРШЕНИЯ ВИД

Признаците на свършения вид са *цялостност, тоталност, комплексност, изчерпаност*. Налице са следните частни значения: **конкретно-фактическо значение** (*Они уехали ранней весной*), **нагледно-примерно значение** (*Вот так всегда с Крыловым: перевернет все вверх ногами, расставит по-своему, раздразнит, и пошла схватка...*), **потенциално значение** (*Он и не такое напишет*), **сумарно значение** (*Они дважды поссорились, перед тем как расстаться*).

2.3. НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ВИДОВИТЕ ГРАМЕМИ

Между частните видови значения и некатегориалните значения при разглежданата глаголна абстракция съществува неоспорима връзка. Конкретна проява на некатегориалността в руски и български (а вероятно и във всички славянски езици) е конкуренцията на свършения и несвършения вид, която по същество е конкуренция на частните значения.

Сред най-честотните замени са замяната на свършения вид в конкретно-фактическо значение с несвършения вид в обобщено-фактическо, конкуренцията на нагледно-примерното значение на свършения вид с неограничено-кратното значение на несвършения, конкуренцията на сумарното значение на свършения и ограничено-кратното значение на несвършения вид.

3. МОРФОЛОГИЧНА КАТЕГОРИЯ *ВРЕМЕ*

3.1. ВРЕМЕТО КАТО ГРАМАТИЧНА АБСТРАКЦИЯ. ПРОБЛЕМИ НА ТЕМПОРАЛНОСТТА

В дисертацията се приема, че категорията *време* е морфологична глаголна категория, която изразява отношението на действието към момента на говорене. Тясната връзка между категориите *вид* и *време* се проявява ярко при образуването на темпоралните форми при глаголите от различните видове, като ограниченията във формообразуването са продиктувани именно от видовата семантика на глаголите.

3.2. КАТЕГОРИАЛНИ И ЧАСТНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ТЕМПОРАЛНИТЕ ГРАМЕМИ

Както при вида, така и при времето на глагола следва да се прави разлика между категориалните и частните значения на темпоралните грамемии. Докато първите имат в по-голяма степен системноезиков характер, вторите са разновидност на

категориалните, която е пряко свързана с граматичния и лексикалния контекст.

3.2.1. СЕГАШНО ВРЕМЕ

При презенса се откриват две разновидности – *сегашно актуално* и *сегашно неактуално*. При първото дадената семантика се реализира единствено при глаголите от несвършен вид в конкретно-процесуалната му употреба. Със значително повече нюанси в семантиката се отличава сегашното неактуално време, което се проявява най-вече чрез *сегашното постоянно* и *сегашното абстрактно*. Като разновидности на сегашното неактуално време се разглеждат *сегашното описателно (изобразително)* и *сегашното коментиращо* (наричано още *сегашно сценично*).

3.2.2. МИНАЛО ВРЕМЕ

Сред формите на глаголите от свършен вид в минало време в руски А. В. Бондарко отделя две частни значения – *перфектно* (*Алеша, ты **озяб**, ты в снегу был, хочешь чаю?*) и *аористно* (*Когда **произошел** взрыв в Чернобыле – событие, о котором мы **узнали** позднее, – он **говорил** в связи с распространившейся повсюду радиацией, что ему нечего бояться*).

3.2.3. БЪДЕЩЕ ПРОСТО ВРЕМЕ

Формите за бъдеще просто време най-често обозначават конкретно единично действие, което ще се извърши в бъдещето, напр.: *Самолет **прилетит** в Брюссел в 10,30 ч.*

3.2.4. БЪДЕЩЕ СЛОЖНО ВРЕМЕ

Бъдещето сложно време не се отличава с особена частна семантика, а се реализира в речта в прякото си категориално значение за следходност.

3.3. НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА ТЕМПОРАЛНИТЕ ГРАМЕМИ

3.3.1. СЕГАШНО ВРЕМЕ

При сегашното време в руската и българската глаголна система се отделят две некатегориални (преносни) употреби – *сегашно историческо* и *сегашно време при обозначаване на бъдещи действия*.

В научните и историческите повествования с употребата на *praesens historicum* се цели по-нагледното и неутрално представяне на описваните събития.

Сегашното време при обозначаване на бъдещи действия има две разновидности – *сегашно време за набелязано действие* и *сегашно време за въображаемо действие*. Първото некатегориално значение, наричано *praesens propheticum*, експлицира желанието и убедеността на говорещия в осъществяването на дадено действие (*Через год мы уезжаем во Францию, а оттуда – в США*), докато сегашното време за въображаемо действие се използва с цел понагледното представяне на някакви въображаеми картини, срв.: *Представьте себе: **выходите** на сцену и вдруг весь зал **начинает** над вами насмехаться.*

3.3.2. МИНАЛО ВРЕМЕ

Миналите форми на глаголите от свършен вид в руски могат да се употребяват в преносно значение вместо бъдеще или сегашно абстрактно време, срв.: *Шлите помощь, иначе мы **погибли!**; Извадихме късмет, че на паметника на съветската армия има камери, от които ще се разбере истината, иначе **горяхме!***

Значение на бъдеще време придобиват някои минали форми, които са маркирани с емоционално-експресивни конотации, напр.: *Так я и **поверил!**; Да бе, **повярвах** ти!*

Към некатегориалните значения на миналото време в руски се отнасят и случаите на обозначаване на действие, което говорещият възнамерява да извърши в най-скоро време (*praeteritum propheticum*), напр.: *Итак, я **пошел** – сказал он и вышел из кабинета.*

3.3.3. БЪДЕЩЕ ПРОСТО ВРЕМЕ

Формите за бъдеще време са сравнително богати на некатегориални прояви. Като особена разновидност на бъдещето просто време се разглежда употребата му в съчетание с частицата *как*, срв. *Стою, слушаю – и вдруг что-то **как** **полыхнет** через всё небо. Гляжу – метеор (РГ 1982, т. I: 634); Достает Прохор Палыч „послание“ и кладет на стол. Иван Иванович беретя читать и... **как** **захохочет!***

Относително по-честотна е употребата на футурна форма на перфектив за означаване на типично за даден субект действие, срв.: *Нередко такое бывало: **войдет** в комнату, **поздоровается** со всеми и **сядет** за большой письменный стол...*

3.3.4. БЪДЕЩЕ СЛОЖНО ВРЕМЕ

По-голямо семантично разнообразие се забелязва при транспозициите на бъдещето сложно време в значение на сегашно абстрактно, напр. *Я, например, в дороге спать не могу, – хоть убейте, а не засну... Я одну, другую, третью ночь не буду спать, а все-таки не засну* (цит. по РГ 1982, т. I: 635).

Формите на бъдещето сложно време могат да се използват и вместо минало време, напр. *Об арифметике и помину не было: вряд ли и считать-то умел, но зато лакомиться, франтить – мастер! Целое утро будет сидеть и не пошевелится, только завей ему волосы.*

4. МОРФОЛОГИЧНА КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГ

4.1. ЗАЛОГЪТ КАТО ГРАМАТИЧНА АБСТРАКЦИЯ. ПРОБЛЕМИ НА ЗАЛОГОВОСТТА

Категорията *зalog* е обект на отдавнашни и все още нерешени спорове, като разногласията са породени не толкова на формално равнище, колкото от сложните семантични отношения между грамемите. В дисертацията се приема двучленната залогова опозиция, при която се противопоставят *деятелният* и *страдателният зalog*.

В тясна връзка с тази абстракция в руски и български стои противопоставянето на глаголите на *пpеходни* (транзитивни) и *непpеходни* (интранзитивни). Както одушевените и неодушевените съществителни, така и тази опозиция не се схваща като явление с категориална природа, а като противопоставяния, основаващи се на различни признаци или свойства.

По отношение на наличието на некатегориалност при залога се приема, че при дадената абстракция тя не е представена. Това се дължи, от една страна, на факта, че категорията е двучленна, а от друга – на това, че тя има смесен, морфолого-синтактичен характер. Макар че некатегориални значения се откриват при други двучленни категории (при числото например), зalogът се отличава от тях с това, че той обозначава само един факт от обективната действителност, но погледнат от две различни перспективи. Поради това отказът от едната перспектива неминуемо предполага възприемането на другата, което се репрезентира и на формално равнище.

5. МОРФОЛОГИЧНА КАТЕГОРИЯ НАКЛОНЕНИЕ

5.1. НАКЛОНЕНИЕТО КАТО ГРАМАТИЧНА АБСТРАКЦИЯ. ПРОБЛЕМИ НА МОДАЛНОСТТА

В руски категорията *наклонение* е тернарна, състояща се от изявително, повелително и условно-желателно (рус. *сослагательное наклонение*) наклонение. По отношение на българския език се приема схващането на Ив. Куцаров, че категорията е четириграмемна, като индикативът, който е носител на обективната модалност, се противопоставя на субективномодалните императив, кондиционал и конклузив.

5.2. КАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА МОДАЛНИТЕ ГРАМЕМИ

Изявителното наклонение и в двата изследвани езика представя действието като реално осъществяващо се в настоящето, осъществено в миналото или като действие, което предстои да се извърши в бъдещето.

Императивът може да изразява много разнообразни нюанси – от категорична заповед до вежлива молба, като тези семи се реализират чрез връзката на глаголните лексеми с останалите категории на глагола.

В категориалното си значение условно-желателното наклонение в руски изразява възможност, предположителност. Поради твърде различните семи, обединявани от тази абстракция, въпросът за семантичния инвариант на грамемата остава дискуссионен.

5.3. НЕКАТЕГОРИАЛНИ ЗНАЧЕНИЯ НА МОДАЛНИТЕ ГРАМЕМИ

5.3.1. ИЗЯВИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

Некатегориална е употребата на формите за 2 л. ед. и мн.ч. в бъдеще време на глаголите и от двата вида, при която се изразява подбуда. В случая некатегориалността не води до неутрализация на футурната семантика. Бъдещето време си взаимодейства с контекста и интонацията и предвид факта, че то се характеризира с убеденост на говорещия в реализирането на съответното действие, подканата придобива по-категорично звучене, напр.: *Ты отведешь ее [собаку] к генералу и спросишь там, скажешь, что я нашел и прислал... И скажи, чтобы ее не выпускали на улицу.*

Второто некатегориално значение на индикатива се реализира при употреба на формите за минало време (по-често в мн.ч.), които изпълняват функцията на главна част на безподложните изречения, срв. *Пошли!*; *Поехали!*; *Дружно, вместе начали!*; *Пошел отсюда!*

Към некатегориалните употреби на индикатива се причисляват и формите за 1 л. мн.ч. на бъдещето просто време при перфективите

и на сегашното време при имперфективите, изразяващи съвместно действие, срв.: *Пойдем!*; *Все! Едем, ребята!*; *Сыграем* какой-нибудь романс?.

5.3.2. ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

Към некатегориалността при императива се отнася употребата в значение за условие, напр.: *Но никто не знал о тайной беде моей, и, скажи я о ней, никто бы мне не поверил* (Б. Л. Пастернак). При тези конструкции некатегориалността се проявява и в острия разрыв между форма и значение, експлициран чрез съчетаването на вторичната императивна форма с личните местоимения във всички лица (напр. *скажи я*).

Некатегориална семантика придобиват и формите, обозначаващи неочаквано и нежелано действие (т.нар. *драматичен императив*), напр.: *Его ждут, а он и опоздай на целый час; Ему бы в сторону броситься, а он возьми да прямо и побеги*.

5.3.3. УСЛОВНО-ЖЕЛАТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

Формите на руския кондиционал могат да изразяват категорична заповед, което е проява на некатегориалност, срв.: *Чтоб я тебя больше здесь не видел!*; *Чтоб ты больше не приходил!*. Императивността в тези случаи се изразява чрез по-експресивния вариант *чтоб* на частицата *чтобы*, а също чрез наречията от типа на *больше, никогда* и др.

6. МОРФОЛОГИЧНА КАТЕГОРИЯ ЛИЦЕ

Лицето като граматична абстракция има отношение към действието, а то, както е известно, се обозначава в езика чрез глаголните лексеми. При функционирането си дадената категория взаимодейства и с *наклонението, времето* и *числото*, което е резултат от едновременното изразяване на няколко граматични значения чрез общи флексии.

Персоналността като семантична категория се експлицира не само чрез личните местоимения, за които става дума във втората глава на дисертацията, но и чрез лицето на глагола. Докато при прономените значението за лице се съдържа в самата лексема, поради което и категорията при местоименията се определя като лексикално-граматична, при глагола персоналността се изразява чрез флексии. Поради това лицето на глагола се определя като

морфологична категория, която изразява отношението на действието към участниците в речевия акт.

И в двата изследвани езика персоналността се експлицира както чрез личните местоимения, така и чрез окончанията на глаголните форми. Вследствие на едновременната употреба на двата начина възникват граматични излишества, които са пример за некатегориалност.

7. Морфологична категория *число*

Категорията *число* е система от противопоставени редове морфологични форми, изразяващи отнесеността на действието към един или няколко субекта (РГ 1982, т. I: 640). Числото като глаголна категория не се отличава с ярко изразени особености. Това се обуславя от факта, че тя не разполага със специализирани квантитативни показатели, а семантиката ѝ заедно с лицето и рода се експлицира от глаголните флексии. Описанието на категориалните и некатегориалните значения на числото при глагола не се извършва отново, за да се избегне повторение на направеното при личните местоимения.

8. Морфологична категория *род*

Наличието на род сред глаголните категории е особеност на руската морфологична система, която я отличава от българската. Включването на категорията в комплекса от граматични значения на глагола е резултат от формалния развой на вербалната парадигма, при който системата на миналите времена в староруски се е опростила максимално. При разглежданата абстракция не може да се говори за прояви на некатегориалност. В случаите от типа *ВАЗ решила, убийца умер* глаголната форма наистина е единственият показател за род, но този начин на граматично изразяване е некатегориален за рода на съществителното, а не на глагола.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След извършения анализ на граматичните категории могат да се направят следните изводи за мястото на категориалните и некатегориалните значения в руската морфология.

На първо място трябва да се изтъкне фактът, че признаците на категориалните и некатегориалните значения, теоретизирани от А. В. Бондарко, се доказаха в хода на изследването. Това обстоятелство убедително показва, че теорията на А. В. Бондарко е последователна и непротиворечива и се отличава с универсалност. Чрез нея могат да се описват езикови системи, които се различават от системата на руския език. Макар че на дисертанта не са известни изследвания на този проблем в езици от други семейства (възможно е такива разработки вече да съществуват), се предполага, че дадената теория би дала резултати.

При анализа на категориалните и некатегориалните значения е необходимо да се изследват не самите парадигми (формите на думата), а реализацията им в речта. Именно в нея се разкрива онова значение на формите, което дава основание семантичният критерий да се приеме за първостепенен в описанието. За съжаление, в хода на изследването не бяха достъпни корпуси със съвременна руска разговорна реч, макар че част от примерите са ексцерпирани от интернет сайтове или от телевизионни записи. Въпреки това въз основа на разгледания емпиричен материал може да се направи заключение, че некатегориалността много често се изразява чрез форми, но не по-малко фреквентни са и случаите на експликация чрез лексеми. Поради това може да се говори не само за категориални или некатегориални значения, но също и за некатегориални отношения. Чрез релациите между лексемите и словоформите в речта се разкрива същинската семантика на изказа.

Неразривната връзка между категориалните и некатегориалните значения обуславя трайното място на некатегориалността в речта. Наличието на толкова разнообразни и широко застъпени случаи на некатегориалност се дължи преди всичко на особеностите на устната реч, в която експресивността е отличителен белег. В резултат на това възникват и употреби, които логически се противопоставят на фактите от действителността (напр. метонимичното ед.ч. (*Иду зуб чистить*; *Ти много модерен чехъл имаш*) и др.). От друга страна, употребата на ед. или мн.ч. например при съществителните с дефектна парадигма понякога не е следствие от особена експресия, а по-скоро е стремеж към формална симетрия на системата.

Анализът като тип некатегориалност се проявява в много зони на руската морфологична система. Това е още една илюстрация

на факта, че няма език, който да е изцяло синтетичен или изцяло аналитичен. Особено ясно аналитичната експликация на категориалните значения се вижда при неизменяемите съществителни, при които атрибутивните определения са единственият маркер за род, число и падеж. В известна степен това е валидно, от една страна, за субстантивите с дефектна парадигма, при които квантитативността се изразява с помощта на нумеративните форми (*одни ножници*), а от друга – за съществителните от общ род, при които родът се маркира чрез предпоставените определения (*большой умница*). Примерите от този аналитичен тип не са малко (вж. също рода при съществителните), което разкрива широкообхватността на некатегориалните отношения.

Особено ярко некатегориалността е представена при падежа на съществителните. Примерите от разговорната реч недвусмислено сочат, че именителният падеж много често изема функциите на косвените падежи и на практика се превръща в *casus generalis*. Причините за това отново могат да се търсят в характеристиките на речта като езикова реализация, но отбелязаните употреби на номинатива са красноречиви. На техен фон се откроява липсата на некатегориалност при останалите казуални грамемни, което се обяснява с наличието на няколко централни категориални значения. На този етап е трудно да се твърди със сигурност в каква посока ще се развият функциите на номинатива и дали некатегориалните прояви няма да се превърнат в категориални значения, но наличието им свидетелства за тенденция към отслабване на синтетизма.

Некатегориалността е широко застъпена и при степените за сравнение на прилагателните, където морфологичните категориални показатели на съответните грамемни значения са по-малко, отколкото некатегориалните аналитични средства. При експликацията на градуалните семи е любопитно как „по-ниската“ степен при съчетаване с определени лексеми или словоформи може да изразява категориални значения на „по-високата“ степен, без да променя формата си (срв. *более красивый, умнее всех* и др.). Това превръща некатегориалните средства в най-важните експликатори на категориалната семантика, когато за нея няма специални форми.

Подобна е ситуацията и при нумеративите, за които бе отбелязано, че са единствената част на речта, при която проявите на некатегориалност осезаемо надвишават категориалните. Не по-малко интересни са и некатегориалните отношения при местоименията.

Транспозициите на лицето при *pronomina personalia* са ярки примери за некатегориалност, която се разпростира не само върху употребата на местоименията от други разреди, но и върху функционирането на морфологичната категория *лице на глагола*. Цялата прономинална система е пронизана от множество некатегориални отношения и категориални семантични нюанси.

Глаголните категории също се отличават със семантична многопластовост, но по лексикалното си значение те изцяло се отличават от именните категории. И тук са налице голям брой некатегориални употреби, които се характеризират с различна степен на експресивност (вж. наклонението, вида, времето, лицето и др.). Изключение сред граматичните категории на руския език в това отношение прави залогът, при който едва ли може да се говори за некатегориалност. Това по всяка вероятност трябва да се обясни с факта, че залогът обозначава един-единствен факт от обективната действителност, но погледнат от две различни перспективи. Поради това отказът от едната перспектива, експлицирана чрез пасива например, неминуемо води до възприемане на другата, изразена чрез актива.

В обобщение на казаното дотук може да се заключи, че категориалните и некатегориалните значения имат безспорно място в езика и речта. Дори нещо повече: те обуславят функционирането на формите и съдействат за превръщането на парадигматиката в синтагматика, на езика в реч. Съществуването само на категориални значения е невъзможно, тъй като чистата категориалност в речта, както отбелязва А. В. Бондарко, се губи. Може убедено да се твърди, че некатегориалните значения в езика са не по-малко релевантни от категориалните. Некатегориалността е скрит (или не толкова скрит) потенциал на езика, който може както свободно да се самоактивира, така и да бъде активиран от говорещата личност. Некатегориалните значения най-често са семантично, стилистично и прагматично много по-натоварени от категориалните, което предполага, че разглежданият в дисертацията проблем трябва да бъде предмет на интердисциплинарен анализ, който да разкрие комуникативния потенциал на тези форми.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ЦИТИРАНАТА В АВТОРЕФЕРАТА ЛИТЕРАТУРА

- Бондарко 1971a:** Бондарко, А. В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, 1971.
- Бондарко 1971б:** Бондарко, А. В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). Москва, 1971.
- Бондарко 1976а:** Бондарко, А. В. Теория морфологических категорий. Ленинград, 1976.
- Бондарко 1976б:** Бондарко, А. В. К интерпретации одушевленности-неодушевленности, разрядов пола и категории рода (на материале русского языка). – В: Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии современных славянских и балканских языков. Москва, 1976, с. 25 – 39.
- Бондарко 1978:** Бондарко, А. В. Грамматическое значение и смысл. Ленинград, 1978.
- Бондарко 1984:** Бондарко, А. В. Функциональная грамматика. Ленинград, 1984.
- Бондарко 2002:** Бондарко, А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка. Москва, 2002.
- Бондарко 2011:** Бондарко, А. В. Категоризация в системе грамматики. Москва, 2011.
- Бондарко, Буланин 1967:** Бондарко, А. В., Л. Л. Буланин. Русский глагол. Ленинград, 1967.
- Буров 2004:** Буров, Ст. Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността. Велико Търново, 2004.
- Димитрова 1994:** Димитрова, Ст. Исключения в русском языке. Columbus, 1994.
- Димитрова 2007:** Димитрова, Ст. К вопросу о сопоставительном изучении морфологических категорий русского и болгарского языков. – В: Инновации в исследованиях русского языка, литературы и культуры. Сборник докладов, том I. Пловдив, 2007, с. 7 – 26.
- Дончева-Марева 1985:** Дончева-Марева, Л. Аналитични прояви в системата на съвременния руски език (в съпоставителен план с някои други езици). София, 1985.

- Жирмунски 1976:** Жирмунский, В. М. Общее и германское языкознание. Ленинград, 1976.
- Князев 2007:** Князев, Ю. П. Грамматическая семантика. Русский язык в типологической перспективе. Москва, 2007.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, 2007.
- ЛЭС 2002:** Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 2002.
- Маслов 2004:** Маслов, Ю. С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. Москва, 2004.
- Милославски 1981:** Милославский, И. Г. Морфологические категории современного русского языка. Москва, 1981.
- Мучник 1971:** Мучник, И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. Москва, 1971.
- Никитевич 1963:** Никитевич, В. М. Грамматические категории в современном русском языке. Москва, 1963.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София, 2008.
- РГ 1982, т. I:** Русская грамматика. Том I. Москва, 1982.
- СБРГ 2009, т. I:** Стоева, Т., Ст. Димитрова, Д. Даскалова, Т. Чалыкова. Сопоставительная болгарско-русская грамматика. Том I. Фонетика. Шумен, 2009.
- СБРГ 2009, т. II:** Иванова, Ел. Сопоставительная болгарско-русская грамматика. Том II. Синтаксис. София, 2009.
- ТФГ 1987:** Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград, 1987.
- ТФГ 1990:** Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. Ленинград, 1990.
- ТФГ 1991:** Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. Санкт-Петербург, 1991.
- ТФГ 1992:** Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность/неопределенность. Санкт-Петербург, 1992.
- ТФГ 1996а:** Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность. Санкт-Петербург, 1996.
- ТФГ 1996б:** Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. Санкт-Петербург, 1996.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. **Тилев, Е.** Понятието *граматична категория* в руското и българското езикознание. – В: Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив. Серия В. Техника и технологии, естествени и хуманитарни науки, т. XVI. Пловдив, 2013, с. 313 – 317.
2. **Тилев, Е.** Понятието *граматична категория* в руското и българското езикознание през XIX и началото на XX век. – В: Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, т. 51, кн. 1, сб. Б, 2013. Пловдив, 2013, с. 243 – 255.
3. **Тилев, Е.** Грамматическое наследие А. А. Потебни в свете функционально-семантической грамматики. – В: Теоретико-практическое изучение русского языка и его сопоставительно-типологическое описание. Доклады и сообщения. Велико-Тырново, 2014, с. 111 – 114.
4. **Тилев, Е.** Прояви на некатегориалност в сферата на съществителното име (върху руски езиков материал). – В: Българска реч, 2015, № 2, с. 51 – 56.
5. **Тилев, Е.** Non-categorical meanings of grammeme singular of a noun in the Russian and Bulgarian languages. – В: Science and Education. Materials of the VIII international research and practice conference. Munich, 2015, pp. 248 – 252.
6. **Тилев, Е.** Теория граматического рода И. Г. Милославского и проблемы функциональной грамматики. – В: Современная филология: теория и практика. Материалы XXI международной научно-практической конференции. Москва, 2015, с. 125 – 129.
7. **Тилев, Е.** Некатегориалност в изразяването на рода в руската морфология. – В: Актуални проблеми на съвременната лингвистика. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хон. кауза Стефана Димитрова. София, 2016, с. 127 – 132.
8. **Тилев, Е.** Народът срещу падежа – в търсене на (не)категориалността (под печат)
9. **Тилев, Е.** Към въпроса за същността на граматичната категория *степен* в руския език (под печат)
10. **Тилев, Е.** Категориалност и некатегориалност във функционалната граматика на А. В. Бондарко (под печат)

11. **Тилев, Е.** Числителното име като част на речта – проблеми и перспективи (руско-български паралели) (под печат)

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1) Дисертационният труд е първото цялостно съпоставително изследване на системата на руските и българските изменяеми части на речта, в което към лингвистичните проблеми се поглежда изцяло през призмата на функционално-семантичната граматика на А. В. Бондарко.

2) Чрез настоящото изследване се представят принципите на граматичната категориалност и проявите на некатегиориалност в руския и българския език, които до този момент не са били предмет на по-специално наблюдение в българската лингвистика. При дескрипцията на тези явления се взема предвид постигнатото в езикознанието до момента, но съответните резултати се осмислят чрез методологичния апарат на функционалната граматика.

3) В дисертацията се предлага широк поглед към някои езикови явления, чието изразяване се отличава от съответните експликационни модели в руски. Чрез посочените факти от различни езикови семейства се цели по-ясното осъзнаване на принципите на функциониране на граматичните системи на руския и българския език.

4) Обект на наблюдение в дисертацията е т.н. *елатив*, който от много учени се схваща като член на т.нар. категория *степен на качеството*. В настоящото изследване това схващане не се споделя, като се предлага собствено виждане по проблема за мястото на елатива в граматичното описание на руския език.